

Шумить, гримить край Києва. Осавул Горобець справляє весілля свого сина. Наїхало багато людей до осавула в гості. В старовину любили добре попоїсти, ще краще любили випити, а ще краще любили повеселитися. Приїхав на гнідому коні своєму і запорожець Микитка прямо з розгульного бенкету з Перешляя поля, де напував він сім днів і сім ночей королівських шляхтичів червоним вином. Приїхав і побратим осавула, Данило Бурульбаш, з другого берега Дніпра, де поміж двома горами був його хутір, з молодю жінкою Катериною і з малим сином. Дивувалися гості з білого лиця пані Катерини, з чорних, як німецький оксамит, брів, з ошатної сукні й спідниці голубого полутабенку, з чобіт зі срібними підковами; та ще більше дивувалися з того, що не приїхав разом з нею старий батько. Тільки рік жив він на Задніпров'ї, а двадцять один рік пропадав без вісті, і повернувся до дочки своєї, коли та вже одружилася і народила сина. Він, мабуть, багато розповів би дивовижного. Та як і не розповісти, буди так довго в чужій землі! Там усе не так, і люди не ті, і церков христових нема... та він не приїхав.

Гостей частували варенухою з родзинками та сливами і на чималій тарелі короваем. Музики взялися за спідуску його, спечену разом із грошима, і, на якийсь час замовкнувши, поклали біля себе цимбали, скрипки та бубни. Тимчасом молодіці й дівчата, утершися вишиваними хустками, виступали знову з рядів своїх; а парубки, взявшись в боки, гордо поглядаючи навколо, готові були помчати їм назустріч — як старий осавул виніс дві ікони благословити молодих. Ті ікони дісталися йому від святого схимника, старця Варфоломія. Не багата на них оправа; не виблискує ані срібло, ані золото; та ніяка нечиста сила не посміє торкнутися того, у кого вони в хаті. Піднявши ікони вгору, осавул лагодився проказати коротку молитву... як враз закричали, налякавшись, діти, що гралися на землі; а слідом за ними поточився народ, і всі перелякано показували пальцями на козака, що стояв посеред них. Хто він такий, ніхто не знав. Та вже він протанцював на славу козачка і вже встиг насмішити натовп, що обступив його. Коли ж

осавул підняв ікони, враз все обличчя його змінилося: ніс виріс і схилився набік, замість карих, застрибали зелені очі, губи посиніли, підборіддя затремтіло і загострилося, як спис, з рота висунувся кривий зуб, з-за голови виріс горб і став козак дідом.

"Це він! це він!" кричали в юрмі, тісно тулячися одне до одного.

"Чаклун з'явився знову!" кричали матері, хапаючи на руки дітей своїх.

Велично й сановито виступив наперед осавул і сказав гучним голосом, виставивши проти нього ікони: "Згинь, образ сатани, тут тобі немає місця!" і, зашипівши та клацнувши, як вовк, зубами, зник чудний дід.

Пішли, пішли і зашуміли, як море в негоду, пересуди й балачки поміж народом.

"Що це за чаклун?" питали молоді й небувалі люди.

"Лихо буде!" говорили старі, похитуючи головами. І скрізь, на всьому широкому осавуловому подвір'ї, стали збиратися в купки й слухати історії про незвичайного чаклуна. Та всі майже говорили різне, і чогось певного ніхто не міг розповісти про нього.

У двір викотили бочку меду і немало поставили відер грецького вина. Всі повеселішали знову. Музики гримнули; дівчата, молодиці, завзяте козацтво, в яскравих жупанах, закружляли. Дев'яностолітня й столітня старизна, підгулявши, взялася й собі пританцьовувати, згадуючи не марно збігли роки. Бенкетували до пізньої ночі, і бенкетували так, як тепер уже не бенкетують. Стали гості розходитися; та мало хто побрів додому. Чимало зосталося ночувати в осавула на широкому подвір'ї; а ще більше козацтва заснуло само, непрохане, під лавами, на долівці, біля коня, біля хліва, де похилилася з хмелю козацька голова, там і лежить і хропе на весь Київ.

Тихо світить на увесь світ. То місяць вийшов з-за гори.

Мов дамаським коштовним і білим, як сніг, серпанком укрив він гористий берег Дніпра, і тінь відступила ще далі в гущавину сосен. Серединою Дніпра плив дуб. Сидять спереду два хлопці; чорні козацькі шапки набакир, і під веслами, ніби від кресала вогонь, летять бризки на всі боки.

Чому не співають козаки? Не говорять ні про те, як уже ходять по Україні ксьондзи і перехрещують козацький народ на католиків; ні про те, як два дні билася біля Солоного озера орда. Як їм співати, як говорити про відважні діла: пан їх Данило задумався, і рукав кармазинового жупана опустився з дуба і черпає воду.

Пані їх Катерина тихо гойдає дитя і не зводить з нього очей, а на незаслану полотном ошатну сукню сірою курявою падає вода.

Любо глянути з середини Дніпра на високі гори, на широкі луги, на зелені ліси! Гори оті — не гори: підшви у них немає, внизу у них, як і вгорі, гостра вершина, і під ними і над ними високе небо. Ті ліси, що стоять на горбах, не ліси: то волосся, що вирросло на патлатій голові лісовика. Під нею у воді миється борода, і під бородою, і над волоссям високе небо. Ті луги — не луги: то зелений пояс, що оперезав посередині кругле небо, і у верхній половині і в нижній половині прогулюється місяць.

Не дивиться пан Данило навколо, дивиться він на молоду дружину свою. "Чого, моя молода дружино, моя золота Катерино, засмутилася?"

"Я не засмутилася, пане мій, Даниле! Мене настрашили дивні розповіді про чаклуна. Кажуть, що він народився таким страшним... і ніхто з дітей змалечку не хотів гратися з ним. Слухай, пане Даниле, як страшно розповідають: що немов йому все ввижалось, ніби всі сміються з

нього. Чи зустрінеться темного вечора з яким-небудь чоловіком, то йому одразу й здавалося, що той розкриває рот і вискалює зуби. І на другий день знаходили мертвим того чоловіка. Мені дивно, мені страшно було, коли я слухала ці розповіді", говорила Катерина, виймаючи хустку і витираючи нею обличчя дитини, що спала у неї на руках. На хустці було вишито нею червоним шовком листя та ягоди. Пан Данило ані слова, і став поглядати у темний бік, де далеко з-за лісу чорнів земляний вал, з-за валу підносився старий замок. Над бровами враз залягли три зморшки; ліва рука почала гладити молодецькі вуси. "Не так ще страшно, що чаклун", говорив він: "як страшно те, що він лихий гість. З якої він примхи надумав притягтися сюди? Я чув, що хочуть ляхи будувати якусь фортецю, щоб перетяти нам дорогу до запорожців. Хай це тільки правда... Я рознесу чортяче гніздо, якщо тільки почую, що у нього там якесь кубло. Я спалю старого чаклуна, так що й воронам нічого буде розкльовувати. Одначе ж, думаю, він не без золота і різного добра. От де живе цей диявол! Якщо у нього є золото... Ми зараз будемо пливти повз хрести — це кладовище! тут гниють його нечисті діди. Кажуть, вони всі ладні були себе продати за гріш сатані з душею й обідраними жупанами. Якщо ж у нього справді є золото, то думати нічого тепер: не завжди на війні можна здобути..."

"Знаю, що задумав ти. Нічого не віщує доброго мені зустріч з ним... Але ти так важко дишеш, так суворо дивишся, брови твої так похмуро насунулися на очі!.."

"Мовчи, бабо!" сердито сказав Данило: "з вами хто зв'яжеться, сам стане бабою. Хлопче, дай мені вогню в люльку!" Тут обернувся він до одного з гребців, який, вибивши з своєї люльки гарячий попіл, став перекладати його у люльку свого пана. "Лякає мене чаклуном!" говорив далі пан Данило. "Козак, слава богу, ані чортів, ані ксьондзів не боїться. Багато було б користі, коли б ми стали слухати жінок. Чи не так, хлопці? наша жінка люлька, та гостра шабля!"

Катерина замовкла, опустивши очі в сонну воду; а вітер морщив воду брижами, і ввесь Дніпро іскрився, як вовча шерсть серед ночі.

Дуб повернув і став держатися лісистого берега. На березі виднілося кладовище. Ветхі хрести стовпилися в купу. І калина не росте між ними, і трава не зеленіє, тільки місяць гріє їх з небесної височини.

"Чуєте, хлопці, крики? хтось кличе нас на допомогу!" сказав пан Данило, обернувшись до гребців своїх.

"Ми чуємо крики, і, здається, з того боку", разом сказали хлопці, показуючи на кладовище.

Та все стихло. Човен повернув і став огинати береговий виступ. Раптом гребці опустили весла і втупились застиглими очима. Зупинився і пан Данило: страх і холод проник у козацькі жили.

Хрест на могилі захитався, і тихо підвівся з неї висхлий мрець. Борода до пояса; на пальцях кігті довгі, ще довші, ніж самі пальці. Тихо підвів він руки догори. Обличчя все затремтіло у нього і скривилося. Страшну муку, видно, терпів він. "Душно мені! душно!" застогнав він диким, нелюдським голосом. Голос його, мов ніж, краяв серце, і мрець раптом зник під землею. Захитався другий хрест, і знову вийшов мрець, ще страшніший, ще вищий, ніж перший. Увесь заріс. Борода по коліна, і ще довші кістяні кігті. Ще страшніше закричав він "Душно мені!" і зник під землею. Похитнувся третій хрест, підвівся третій мрець. Здавалося, самі тільки кістки підвелися високо над землею. Борода по самі п'яти; пальці з довгими кігтями вп'ялися в землю. Страшно простяг він руки вгору, неначе хотів дістати місяць, і закричав так, ніби хтось почав пиляти його жовті кістки...

Дитя, що спало на руках у Катерини, скрикнуло й прокинулося. Сама пані скрикнула. Гребці повпускали шапки в Дніпро. Сам пан здригнувся.

Усе раптом зникло, мов і не було; однак ж довго хлопці не бралися за весла. Стурбовано дивився Бурульбаш на молоду дружину, яка злякано гойдала на руках заплакане дитя; пригорнув її до серця і

поцілував у лоб. "Не лякайся, Катерино! Дивися: нічого немає!" казав він, показуючи навколо. "Це чаклун хоче настрашити людей, щоб ніхто не добрався до нечистого гнізда його. Бабів тільки самих він налякає цим! Дай сюди на руки мені сина!"

З цим словом підняв пан Данило свого сина вгору і підніс до губ: "Що, Іване, ти не боїшся чаклунів? Ні, кажи, тату, я козак. Годі ж, перестань плакати! додому приїдемо! Приїдемо додому! мати нагодує кашею; покладе тебе спати в колиску, заспіває:

Люлі, люлі, люлі!

Люлі, синку, люлі!

Та виростай, виростай на забаву!

Козацтву на славу,

Вороженькам на розправу!

"Слухай, Катерино, мені здається, що батько твій не хоче жити у згоді з нами. Приїхав похмурий, суворий, неначе сердиться... Ну, невдоволений, навіщо й приїжджати. Не хотів випити за козацьку волю! не погойдав на руках дитини! Спочатку я був хотів йому звірити все, що лежить на серці, та не бере щось, і мова затнулася. Ні, в нього не козацьке серце! Козацькі серця, коли зустрінуться де, то як не виб'ються з грудей одне одному назустріч. Що, мої любі хлопці, скоро берег? Ну, шапки я вам дам нові! тобі, Стецьку, дам викладену оксамитом із золотом. Я її зняв разом з головою у татарина. Все його добро дісталось мені, саму тільки його душу я випустив на волю. Ну, причалюй! от, Іване, ми й приїхали, а ти все плачеш! Візьми його, Катерино!" Усі вийшли. З-за гори показалася солом'яна стріха; то дідівська оселя пана Данила. За нею ще гора, а там уже й поле, а там, хоч сто верст пройди, не знайдеш жодного козака.

Хутір пана Данила між двома горами у вузькій долині, що збігає до Дніпра. Невисокі в нього хорони: хата на вигляд, як і в звичайних козаків. І в ній одна світлиця; та є місце там і йому, і дружині його, і старій служниці, і десятьом добірним молодцям. Навколо стін угорі — дубові полиці. Густо на них стоять миски, горшки для трапези. Є між ними і келихи срібні, і чарки, оправлені в золото, даровані й здобуті на війні. Нижче висять дорогі мушкети, шаблі, пицалі, списи. Волею й неволею перейшли вони від татар, турків та ляхів. Немало зате й пощерблені. Дивлячися на них, пан Данило мов по позначках пригадував свої сутички. Під стіною, внизу, дубові гладенько витесані лави. Біля них, перед лежанкою, висить на вервечках, протягнених у кільце, вгвинчене в стелю, колиска, У всій світлиці долівка гладенько вирівняна й вимазана глиною. На лаві спить з дружиною пан Данило, на лежанці стара служниця. В колисці бавиться й гойдається мале дитя. На долівці покотом ночують молодці. Та козакові краще спати на гладенькій землі під вільним небом. Йому не пуховик і не перина потрібна. Він мостить собі під голову свіже сіно і вільно розтягається на траві, йому весело, прокинувшись серед ночі, глянути на високе, вкрите зірками небо і здригнутися від нічного холоду, що приніс свіжість козацьким кісточкам. Потягуючись і бубонячи крізь сон, закурює він люльку і загортається щільніше у теплий кожух.

Не рано прокинувся Бурульбаш після вчорашньої гулянки. А прокинувшись, сів у кутку на лаві і почав гострити нову, виміняну ним, турецьку шаблю. А пані Катерина взялася вишивати золотом шовковий рушник. Раптом зайшов Катеринин батько, сердитий, нахмурений, з заморською люлькою в зубах, підійшов до дочки і суворо став допитувати її: що за причина тому, що так пізно повернулася вона додому.

"Про ці справи, тестю, не її, а мене питати! не жінка, а чоловік відповідає. У нас уже так заведено, не прогнівися!" говорив Данило, не кидаючи свого діла. "Може, в інших, невірних землях цього не буває — я не знаю".

Почервоніло суворе тестеве обличчя, і очі дико блиснули. "Кому ж, як не батькові, дивитися за своєю дочкою!" бубонів він про себе. "Ну, я тебе питаю, де вештався до пізньої ночі?" "Оце вже діло, дорогий тестю! На це я тобі скажу, то я давно вже виріс з тих, що їх молодиці сповивають. Знаю, як сидіти на коні. Умію держати в руках і шаблю гостру. Ще дещо умію... Умію також нікому не відповідати за те, що роблю".

"Я бачу, Даниле, я знаю, що ти хочеш сварки! хто криється, у того, певне, на умі недобре діло".

"Думай собі, що хочеш", сказав Данило: "думаю і я собі. Слава богу, ні в якому ще безчесному ділі не був; завжди стояв за віру православну й вітчизну; не так, як інші волоцюги, вештаються бог знає де, коли православні б'ються на смерть, а потім налетять косити не ними посіяне жито. На уніатів навіть не схожі, не заглянуть у божу церкву. Таких годилося б розпитати як слід, де вони волочаться".

"Е, козаче! чи знаєш ти... я погано стріляю: тільки за сто сажнів куля моя пронизує серце. Я й рубаюся абияк: від людини залишаються шматочки дрібніші за крупу, з якої варять кашу".

"Я готовий", сказав пан Данило, сміло перехрестивши повітря шаблею, неначе знав, навіщо її нагострив.

"Даниле!" закричала голосно Катерина, ухопивши його за руку і зависнувши на ній. "Згадай, божевільний, подивися, на кого ти підіймаєш руку! батьку, твоє волосся біле, як сніг, а ти розпалився, як нерозумний хлопець!"

"Жінко!" крикнув грізно пан Данило: "ти знаєш, я не люблю цього. Знай своє бабське діло!"

Шаблі страшно брязнули, залізо рубало залізо, й іскрами, неначе курявою, обсипали себе козаки. З плачем пішла Катерина в окрему

світлицю; кинулася на ліжку і затулила вуха, щоб не чути шабельних ударів. Та не так погано билися козаки, щоб можна було заглушити їх удари. Серце її хотіло розірватися на частки. По всьому її тілу, чула вона, як проходили звуки: стук, стук, "Ні, не витерплю, не витерплю... може, вже червона кров б'є джерелом з білого тіла. Може, тепер знемагає мій милий; а я лежу тут!" І вся бліда, ледве переводячи дух, увійшла в хату.

Рівно і страшно билися козаки. Ні той, ні той не подолає. От наступає Катеринин батько, подається пан Данило. Наступає пан Данило, подається суворий батько, і знову нарівні. Киплять. Розмахнулися... ух! Шаблі дзвенять... і з громом відлетіли набік клинки.

"Дякую тобі, боже!" сказала Катерина і скрикнула знову, коли побачила, що козаки взяли за мушкети. Налагодили кремені, звели курки. Вистрілив пан Данило, не влучив. Націлився батько... Він старий; він бачить не так зірко, як молодий; однак, не тремтить його рука. Постріл гримнув... Похитнувся пан Данило... Червона кров окрасила лівий рукав козацького жупана.

"Ні!" закричав він: "я не продам так дешево себе. Не ліва рука, а права отаман. Висить у мене на стіні турецький пістоль: ще ні разу за все життя не зраджував він мене. Злізай з стіни, старий товаришу! зроби другові послугу!" Данило простяг руку.

"Даниле!" закричала в розпачі, схопивши його за руки і кинувшись йому в ноги, Катерина: "не за себе благаю. Мені один кінець; негідна та дружина, котра живе після свого чоловіка. Дніпро, холодний Дніпро буде мені могилою. Та поглянь на сина, Даниле, поглянь на сина! Хто пригріє бідолашне дитя? Хто приголубить його? Хто навчить його літати на вороному коні, битися за волю й віру, пити й гуляти по-козацькому? Пропадай, сину мій, пропадай! Тебе не хоче знати батько твій! дивися, як він одвертає лице своє. О! я тепер знаю тебе! ти звір, а не людина! У тебе вовче серце, а думка лукавої гадини. Я думала, що в тебе крапля жалю є. Що в твоєму кам'яному тілі людське почуття горить. Тяжко ж я помилилася. Тобі це радість дасть. Твої кістки будуть танцювати в труні з

радощів, коли почують, як нечестиві звірі ляхи кинуть у полум'я твого сина, коли син твій буде кричати під ножами й окропом. О, я знаю тебе! Ти радий би з труни встати і роздмухувати шапкою вогонь, що звихрився під ним!"

"Стій, стій, Катерино! йди, мій любий Іване, я поцілую тебе! Ні, дитя моє, ніхто не зачепить волосинки твоєї. Ти виростеш на славу вітчизні; як вихор літатимеш ти перед козаками, з оксамитною шапочкою на голові, з гострою шаблею в руці. Дай, батьку, руку! Забудьмо, що було між нами. В тому, що зробив перед тобою неправого — винюся. Чого ж ти не подаєш руки?" говорив Данило Катерининому батькові, який стояв на одному місці, не виражаючи на обличчі своєму ані гніву, ані замирення.

"Батьку!" скрикнула Катерина, обійнявши і поцілувавши його: "не будь невблаганний, прости Данила: він не засмутить більше тебе!"

"Задля тебе тільки, моя дочко, прощаю!" відповів він, поцілувавши її і блиснувши дивно очима.

Катерина трохи здригнулась: чудний їй здався і поцілунок, і дивніш блиск очей. Вона сперлася ліктем на стіл, на якому перев'язував поранену свою руку пан Данило, думаючи, що негарно і не по-козацькому зробив, попросивши прощення, не будши ні в чому винний.

IV

Блиснув день, та не сонячний: небо хмурилося, і дрібний дощ сіявся на поля, на ліси, на широкий Дніпро. Прокинулася пані Катерина, та не радісна: очі заплакані, і вся вона смутна й неспокійна. "Чоловіче мій милий, чоловіче любий, дивний мені сон снівся!"

"Який сон, моя люба пані Катерино?"

"Снилося мені, дивно, далебі, і так живо, неначе наяву, снилося мені, що батько мій є та сама потвора, яку ми бачили в осавула. Та прошу тебе, не вір у сон: які дурниці не приверзуться! Неначе я стояла перед ним, тремтіла вся, боялася, і від кожного слова його стогнали мої жили. Коли б ти чув, що він говорив..."

"Що ж він говорив, моя золота Катерино?"

"Говорив: ти глянь на мене, Катерино, я гарний! Люди даремно кажуть, що я поганий. Я буду тобі добрим чоловіком. Глянь, як я позираю очима! Тут навів він на мене вогняні очі, я скрикнула й прокинулася".

"Так, сни багато говорять правди. Одначе, чи знаєш ти, що за горою не так спокійно. Здається, чи не ляхи стали з'являтися знову. Мені Горобець прислав сказати, щоб я не спав. Даремно тільки він турбується; я й без того не сплю. Хлопці мої за цю ніч зробили дванадцять засік. Посполитство будемо частувати свинцевими сливами, а шляхтичі потанцюють під батогамми".

"А батько знає про це?"

"Сидить у мене на шиї твій батько! я досі розгадати його не можу. Багато, мабуть, він гріхів наробив у чужій землі. Що ж, справді-таки, за причина: живе з місяць, і хоч би раз розвеселився, як справжній козак! Не схотів випити меду! чуєш, Катерино, не схотів випити меду, що я витрусив у брестівських жидів. Гей, хлопче!" крикнув пан Данило: "збігай, малий, у погріб, та принеси жидівського меду! Горілки навіть не п'є! Що маєш робити! мені здається, пані Катерино, що він і в господа Христа не вірує. Га! як тобі здається?"

"Бог знає, що говориш ти, пане Даниле!"

"Дивно, пані!" говорив далі Данило, беручи глиняний кухоль від козака: "погані католики навіть дуже охочі до горілки; самі тільки турки

не п'ють. Що, Стецьку, багато хильнув меду в підвалі?" "Покуштував тільки, пане!"

"Брешеш, собачий сину! бач, як мухи обсіли вуса! я по очах бачу, що хильнув з піввідра. Ех, козаки! що за завзятий народ! на все готовий для товариша, а хмільне висушить сам. Я, пані Катерино, щось давно вже був п'яний. Га?"

"Ото давно! а минулого..."

"Не бійся, не бійся, більше кухля не вип'ю! а от і турецький ігумен влазить у двері!" промовив він крізь зуби, побачивши тестя, який пригнувся, щоб увійти в двері.

"А що ж це, моя дочко!" сказав батько, скидаючи з голови шапку і поправивши пояс, на якому висіла шабля з чудовими самоцвітами: "сонце вже високо, а в тебе обід не готовий?"

"Готовий обід, пане батьку, зараз поставимо! виймай горщик з галушками!" сказала пані Катерина старій служниці, що витирала дерев'яний посуд. "Стривай, краще я сама вийму", вела далі Катерина: "а ти поклич хлопців!"

Усі сіли на долівці кружка: проти покуття пан батько, по ліву руку пан Данило, по праву пані Катерина і десять найвірніших молодців у синіх та жовтих жупанах.

"Не люблю я цих галушок!" сказав пан батько, трохи поївши і поклавши ложку: "ніякого смаку нема!"

"Знаю, що тобі краща жидівська локшина", подумав про себе Данило. "Чому ж, тестю", казав він уголос: "ти кажеш, що смаку немає в галушках? Погано зварені, чи що? моя Катерина так варить галушки, що

й гетьманові зрідка доводиться їсти такі. А гребувати ними нічого. Це християнська страва! Усі святі люди й угодники божі галушки їли".

Ані слова батько; змовк і пан Данило.

Подали смаженого кабана з капустою і сливами. "Я не люблю свинини!" сказав Катеринин батько, вигрібаючи ложкою капусту.

"Чому ж не любити свинини!" сказав Данило: "тільки турки та жиди не їдять свинини".

Ще суворіше нахмурився батько.

Тільки саму лемішку з молоком і їв старий батько і потяг замість горілки з фляги, що була в нього за пазухою, якусь чорну воду.

Пообідавши, заснув Данило молодецьким сном і прокинувся тільки надвечір. Сів він і почав писати листи у козацьке військо; а пані Катерина почала гойдати ногою колиску, сидячи на лежанці. Сидить пан Данило, дивиться лівим оком на писання, а правим у віконце. А з віконця далеко виблискують гори й Дніпро. За Дніпром синіють ліси. Миготить зверху проясніле нічне небо; та не далеким небом і не синім лісом милується пан Данило, дивиться він на мис, що видався з берега, з чорним старим замком на ньому. Йому здалося, наче блиснуло в замку вогнем вузеньке віконечко. Та все тихо. Це, мабуть, привиділося йому. Чути тільки, як глухо шумить унизу Дніпро і з трьох боків, один по одному, віддаються удари раптово пробуджених хвиль. Він не бунтує. Він, як дід, бурчить і нарікає; йому все не любе; все змінилося навколо нього; тихо ворогує він з прибережними горами, лісами, лугами і несе на них скаргу в Чорне море.

От по широкому Дніпру зачорнів човен, і в замку знову неначе блиснуло щось. Потихеньку свиснув Данило, і вбіг на його свист вірний

хлопець "Бери, Стецьку, з собою мерщій гостру шаблю та гвинтівку, і йди за мною!"

"Ти йдеш?" спитала пані Катерина.

"Йду, жінко. Треба оглянути всі місця; чи все гаразд".

"Мені одначе страшно залишатися самій. Мене на сон так і клонить. Що, коли мені присниться те ж саме? я навіть не впевнена, чи був то сон, так це відбувалося живо".

"З тобою баба зостанеться; а в сінях і у дворі сплять козаки!"

"Баба спить уже, а козакам щось не віриться. Слухай, пане Даниле, замкни мене в кімнаті, а ключ візьми з собою. Мені тоді не так буде страшно, а козаки хай ляжуть перед дверима!"

"Хай буде так", сказав Данило, витираючи пил з гвинтівки і насипаючи на поличку пороху.

Вірний Стецько вже стояв одягнений при всій козацькій зброї. Данило надів смушкову шапку, зачинив віконце, зачинив на засуви двері, замкнув і вийшов потихеньку з двору поміж сонними своїми козаками в гори.

Небо майже все прояснилося. Свіжий вітер ледь-ледь повівав з Дніпра. Коли б не було чути здалеку квиління чайки, то все здалося б зацікавленим. Та от ніби шурхіт... Бурульбаш з вірним слугою тихо сховався за терник, що прикривав вирубану засіку. Хтось у червоному жупані, з двома пістолями, з шаблею біля боку, сховався з гори. "Це тесть!" промовив пан Данило, розглядаючи його з-за куща. "Навіщо й куди йому йти в цей час? Стецьку! не лови гав, дивися пильно, куди попрямує пан батько". Чоловік у червоному жупані зійшов на самий берег і повернувся до

мису, що видався з нього. "А! он куди!" сказав пан Данило. "Що, Стецьку, адже ж він прямісінько потягся до чаклуна в дупло".

"Та, мабуть, не в інше місце, пане Даниле! інакше ми б його побачили з того боку. А він зник біля замку".

"Почекай, виліземо, а потім підемо по слідах. Тут щось таки криється. Ні, Катерино, я казав тобі, що батько твій лиха людина, не так він і робив усе, як православний". Уже мелькнули пан Данило і його вірний хлопець на виступі берега. От уже їх і не видно. Глухий ліс, що оточував замок, сховав їх. Верхнє віконце тихо засвітилося. Внизу стоять козаки й думають, як би то влізти їм. Ні воріт, ні дверей не видно. З двору, мабуть, є хід; та як зайти туди? Здалеку чути, як бряжчать ланцюги і бігають собаки.

"Чого я думаю довго?" сказав пан Данило, побачивши перед вікном високий дуб: "стій тут, хлопче! я полізу на дуб; з нього можна прямо дивитися у віконце".

Тут зняв він з себе пояс, кинув униз шаблю, щоб не бряжчала, і, ухопившись за гілля, поліз угору. Віконце все ще світилося. Присівши на гілляку біля самого вікна, учепився він рукою за дерево і дивиться: у кімнаті й свічки немає, а світиться. По стінах чудні знаки. Висить зброя, та все дивна: такої не носять ні турки, ні кримці, ні ляхи, ні християни, ні славний народ шведський. Під стелею сюди й туди пролітають нетопирі, і тінь від них миготить на стінах, на дверях, на помості. Ось відчинилися без скрипу двері. Входить хтось у червоному жупані і просто до стола, накритого білою скатертиною. Це він, це тесть! пан Данило спустився трохи нижче і притулився щільніше до дерева.

Та тому ніколи дивитися, чи зазира хто у віконце, чи ні. Він прийшов похмурий, сердитий, зірвав зі стола скатертину — і враз по всій кімнаті тихо розлилося прозоро-голубе світло. Тільки, не змішавшись з ним, хвилі давнішого блідо-золотого, переливалися, пірнали, неначе в

блакитному морі, і тяглися шарами, ніби на мармурі. Тут поставив він на стіл горщик і почав кидати в нього якісь трави.

Пан Данило став придивлятися і не побачив на ньому вже червоного жупана; замість того з'явилися на ньому широкі шаровари, які носять турки; за поясом пістолі; на голові якась чудна шапка, списана вся не руською і не польською грамотою. Глянув на обличчя — і обличчя стало змінюватися; ніс витягся і завис над губами, рот за хвилину розтягся до вух; зуб визирнув з рота, викривився, і став перед ним той самий чаклун, що з'явився на весіллі в осавула. "Правдивий твій сон, Катерино!" подумав Бурульбаш.

Чаклун став ходити навколо стола, знаки стали швидше мінятися на стіні, а нетопирі почали літати скоріше вниз і вгору, сюди й туди. Голубе світло рідшало, рідшало, і зовсім ніби згасло. І світлиця освітілася вже тонким рожевим світлом. Здавалося, з тихим дзвоном розливалось дивне світло по всіх кутках, та раптом зникло, і настала п'ятьма. Чути тільки шум, неначе вітер у тиху вечірню годину вигравав, кружляючи по водяному дзеркалу, нахилиючи ще нижче у воду сріблясті верби. І ввижається панові Данилові, що у світлиці блищить місяць, ходять зірки, неясно мигтить темно-синє небо, і холод нічного повітря війнув навіть йому в обличчя. І ввижається панові Данилові (тут він став мацати себе за вуси, чи не спить), що вже не небо у світлиці, а його власна опочивальня; висять на стіні його татарські й турецькі шаблі; біля стін полиці, на полицях домашній посуд і начиння; на столі хліб і сіль; висить колиска... та замість образів визирають страшні обличчя; на лежанці... та густий туман вкрив усе, і стало знову темно, і знову з дивним дзвоном освітілася вся світлиця рожевим світлом, і знову стоїть чаклун нерухомо в дивній чалмі своїй. Звуки стали гучніші й густіші, тонке рожеве світло яснішало, і щось біле, неначе хмара, плавало посеред хати; і ввижається панові Данилові, що хмара та не хмара, що то стоїть жінка; тільки з чого вона: з повітря, чи що, виткана? Чому ж вона стоїть і землі не торкається, і не спирається ні на що, і крізь неї просвічує рожеве світло, і миготять на стіні знаки. От вона якось поворухнула прозорою головою своєю: тихо світяться її блідо-голубі очі; волосся в'ється і спадає на плечі їй, неначе

ясно-сірий туман, губи блідо червоніють, мов крізь біло-прозоре ранкове небо ллється ледве помітне ясно-червоне світло зорі; брови злегка темніють... Ох! це Катерина! Тут відчув Данило, що руки й ноги у нього скуті; він силкувався говорити, та губи ворушилися без звуку.

Нерухомо стояв чаклун на своєму місці. "Де ти була?" спитав він, і та, що стояла перед ним, затремтіла.

"О! навіщо ти мене викликав?" тихо застогнала вона. "Мені було так радісно. Я була в тому самому місці, де народилася і прожила п'ятнадцять років. О, як хороше там! Які зелені й пахучі ті луки, де я гралася в дитинстві; і польові квіточки ті ж самі, і хата наша, і город! О, як обняла мене люба мати моя! Яка любов у неї в очах! Вона голубила мене, цілувала у вуста і щоки, розчісувала густим гребінцем мою русу косу... Батьку!" тут вона втупила в чаклуна бліді очі: "навіщо ти зарізав матір мою?"

Грізно чаклун посварився пальцем. "Хіба я просив тебе говорити про це?" і прозора красуня затремтіла. "Де тепер пані твоя?"

"Пані моя, Катерина, тепер заснула, а я й зраділа з того, спурхнула й полетіла. Мені давно хотілося побачити матір. Мені раптом стало п'ятнадцять років; я вся стала легенька, як пташка. Навіщо ти мене викликав?"

"Ти пам'ятаєш усе те, що я говорив тобі вчора?" спитав чаклун так тихо, що ледве можна було розібрати. "Пам'ятаю, пам'ятаю; та чого б не дала я, щоб тільки забути про це. Бідна Катерина! вона багато чого не знає з того, що знає душа її".

"Це Катеринина душа", подумав пан Данило; та все ще не наважувався поворухнутися.

"Покайся, батьку! Хіба не страшно, що після кожного убивства твого мерці підіймаються з могил?"

"Ти знову за старе!" грізно перебив чаклун. "Я поставлю на своєму, я змушу тебе зробити, що мені хочеться. Катерина полюбить мене!.."

"О, ти страховище, а не батько мій!" застогнала вона. "Ні, не буде, як ти хочеш! Правда, ти здобув нечистими чарами своїми владу викликати душу й мучити її; та сам тільки бог може змушувати її робити те, що йому хочеться. Ні, ніколи Катерина, доки я буду держатися у її тілі, не наважиться на безбожний вчинок. Батьку, вже близько страшний суд! Коли б ти і не батько мій був, і тоді не змусив би мене зрадити свого коханого, вірного чоловіка. Коли б чоловік мій і не був мені вірний і любий, і тоді б не зрадила його, тому, що бог не любить клятвopорушних і невірних душ".

Тут втупила вона бліді очі свої у віконце, під яким сидів пан Данило, і застигла на місці...

"Куди ти дивишся? Кого там бачиш?" закричав чаклун; прозора Катерина затремтіла. Та вже пан Данило був давно на землі і пробирався з своїм вірним Стецьком у свої гори. "Страшно, страшно!" говорив він про себе, відчувши якийсь страх у козацькому серці, і незабаром пройшов через свій двір, де так само міцно спали козаки, крім одного, що сидів за вартового і курил люльку.

Небо все було засіяне зірками.

V

Як добре ти зробив, що розбудив мене!" говорила Катерина, протираючи очі вишиваним рукавом своєї сорочки і розглядаючи з ніг до голови свого чоловіка, що стояв перед нею. "Який страшний сон я бачила! Як важко дихали груди мої! Ух!., мені здавалося, що я вмираю..."

"Який же сон, чи не такий?" і став Бурульбаш розповідати дружині своїй усе, що він бачив.

"Ти як про це дізнався, чоловіче мій?" спитала, здивувавшись, Катерина. "Та ні, багато чого мені невідомо з того, що ти розповідаєш. Ні, мені не снилося, що батько убив матір мою; ані мерці, нічого не бачила я. Ні, Даниле, ти не так розповідаєш. Ох, який страшний батько мій!"

"І не диво, що ти багато чого не бачила. Ти не знаєш і десятої частини з того, що знає душа. Чи знаєш, що батько твій антихрист? Ще минулого року, коли збирався я разом з ляхами на кримців "V (тоді я ще держав руку того невірнього народу), мені говорив ігумен Братського монастиря, він, жінко, свята людина, що антихрист має владу викликати душу кожної людини; а душа гуляє по своїй волі, коли людина засне, і літає разом з архангелами навколо божої світлиці. Мені з першого разу не сподобалося обличчя твого батька. і, Коли б я знав, що у тебе такий батько, я б не одружувався з тобою; я б кинув тебе і не взяв би на душу гріха, породичавшись з антихристовим племенем".

"Даниле!" сказала Катерина, затуливши обличчя руками і плачучи: "чи я завинила чим перед тобою? Чи я зрадила тебе, любий мій чоловіче? Чим же накликала на себе гнів твій? Чи невірно слугувала тобі? чи сказала наперекір слово, коли ти повертався напідпитку: з молодецького бенкету? Чи тобі не народила чорнобривого сина?.."

"Не плач, Катерино, я тебе тепер знаю і не кину нізащо. Гріхи і: всі лежать на батькові твоєму".

"Ні, не називай його батьком моїм! Він не батько мені. Бог свідок, я зрікаюся його, зрікаюся батька! Він антихрист, боговідступник! Хай гине він, потопає — не подам руки врятувати його. Хай сохне він від таємної трави — не подам води напитися йому. Ти в мене батько мій!"

У глибокому склепі в пана Данила, за трьома замками сидить чаклун, закутий у залізні ланцюги; а далі над Дніпром палає бісівський його замок, і червоні, як кров, хвилі плещуть і товпляться навколо старовинних стін. Не за чаклунство і не за безбожні діла сидить у глибокому склепі чаклун, їм суддя бог. Сидить він за таємну зраду, за змови з ворогами православної руської землі — продати католикам український народ і попалити християнські церкви. Похмурий чаклун; думка чорна, як ніч, у нього в голові. Тільки один день залишається жити йому; а завтра час попрощатися з світом. Завтра чекає на нього страта. Не зовсім легка страта чекає на нього: це ще милість, коли зварять живцем його в казані або здеруть з нього грішну шкіру. Похмурий чаклун, похилив голову. Може, він вже й кається перед смертною годиною, тільки не такі гріхи в нього, щоб бог простив його. Вгорі перед ним вузьке вікно, заґратоване залізними палицями.

Брязкаючи ланцюгами, підвівся він до вікна, подивився, чи не пройде дочка його. Вона лагідна, не злопам'ятна, як голубка, чи не змилюється над батьком... Та нікого немає. Внизу біжить дорога; по ній ніхто не пройде. Нижче гуляє Дніпро; йому ні до кого немає діла: він бушує, і невесело слухати колодникові[40] одноманітний шум його.

Та ось хтось з'явився на дорозі — то козак! і тяжко зітхнув в'язень. Знову навколо безлюдно. От хтось вдалині спускається... Розвівається зелений кунтуш... Сяє на голові золотий кораблик... Це вона! Ще ближче притулився він до вікна. От уже підходить близько...

"Катерино! дочко! змилюсь, подай милостиню!.."

Вона німа, вона не хоче слухати, вона й очей не підведе на в'язницю, і вже пройшла, уже й сховалася. Порожньо на всьому світі. Журно гомонить Дніпро. Туга залягає в серці. Та чи знає цю тугу чаклун?

День хилиться надвечір. Уже сонце сіло. Вже й немає його. Вже й вечір: свіжо; десь реве віл; звідкись долинають звуки, мабуть, десь іде

народ з роботи й веселиться; на Дніпрі проплив човен... кому яке діло до колодника! Блиснув на небі срібний серп. Ось хтось іде з того боку по дорозі. Важко розглядіти у пільмі. Це повертається Катерина.

"Дочко! Христа ради, і люті вовченята не стануть шматувати свою матір, дочко, хоч глянь на злочинного батька свого".

Вона не слухає і йде.

"Дочко, заради нещасної матері!.."

Вона спинилася.

"Прийди прийняти моє останнє слово!"

"Навіщо ти кличеш мене, боговідступнику? Не називай мене дочкою! Ми не рідня з тобою. Чого ти хочеш від мене заради нещасної моєї матері?"

"Катерино! близький мій кінець, я знаю, мене твій чоловік хоче прив'язати до кобилячого хвоста й пустити по полю, а може, ще й страшнішу вигидає кару..."

"Та хіба є на світі кара, рівна твоїм гріхам? Жди її; ніхто не стане просити за тебе".

"Катерино! мене не кара страшить, а муки на тому світі... Ти безгрішна, Катерино, душа твоя буде літати в раю біля бога; а душа боговідступного батька твого буде горіти у вогні вічному, і ніколи не згасне той вогонь: все сильніше й сильніше буде він розгорятися; і краплини роси ніхто не зронить, і вітер не подихне..."

"Цю кару не в моїй волі зменшити", сказала Катерина, відвернувшись.

"Катерино! постій на одне слово; ти можеш врятувати мою душу. Ти не знаєш ще, який добрий і милосердний бог. Чула ти про апостола Павла, який був він грішний чоловік, та потім покаявся і став святий".

"Що я можу зробити, щоб врятувати твою душу!" сказала Катерина: "чи ж мені, кволій жінці, про це думати?"

"Коли б мені пощастило звідси вийти, я б усе кинув. Покаюся: піду в печери, надіну на тіло жорстку власяницю[41], день і ніч буду молитися богу. Не тільки скоромного, не візьму риби в рот! не постелю одежини, лягаючи спати! і все буду молитися, все молитися! І коли не зніме з мене милосердя боже хоч сотої частини гріхів, закопаюся по шию в землю або замуруюся в кам'яну стіну, не візьму ні їжі, ні пиття, й помру; а все добро своє віддам ченцям, щоб сорок днів і сорок ночей правили по мені панахиду".

Задумалася Катерина. "Нехай я й відімкну, та хіба зможу я розкувати твої ланцюги".

"Я не боюся ланцюгів", говорив він: "ти кажеш, що вони закували мені руки й ноги? Ні, я напустив їм у вічі туману і, замість руки, простяг сухе дерево. Ось я, дивися, на мені немає тепер жодного ланцюга!" сказав він, виходячи на середину. "Я б і стін цих не побоявся і пройшов би крізь них, та чоловік твій і не знає, які це стіни, їх ставив святий схимник, і ніяка нечиста сила не зможе звідси вивести колодника, не відімкнувши тим самим ключем, яким замикав святий свою келію. Таку саму келію викопаю і я собі, нечуваний грішник, коли вийду на волю".

"Слухай, я випущу тебе, та коли ти мене обманюєш?" сказала Катерина, зупинившись перед дверима: "і замість того, щоб покаятися, станеш знову чортові братом?"

"Ні, Катерино, мені недовго застається жити вже. Близький і без страти мій кінець. Невже ти думаєш, що я віддам сам себе на вічну муку?"

Замки заgrimіли. "Прощай! хай боронить тебе бог милосердний, дитя моє!" сказав чаклун, поцілувавши її.

"Не торкайся мене, нечуваний грішнику, іди скоріше!" говорила Катерина; та його вже не було.

"Я випустила його", сказала вона, злякавшись й дико оглядаючи стіни. "Що я скажу тепер чоловікові? Я загинула. Мені лишається живій тепер закопатися в могилу!" і, зарившись, майже впала вона на пенюк, на якому сидів колодник. "Але я врятувала душу", сказала вона тихо: "я зробила святе діло. Та чоловік мій... Я вперше обманула його. О, як страшно, як тяжко буде мені перед ним говорити неправду. Хтось іде! Це він! чоловік!" скрикнула вона в розпачі і непритомна впала на землю.

VII

Це я, моя рідна дочко! Це я, моє серденько!" почула Катерина, опритомнівши, і побачила перед собою стару служницю. Баба, схилившись, здавалось, щось шепотіла і, простягнувши над нею висхлу руку свою, бризкала на неї холодною водою.

"Де я?" говорила Катерина, підводячись і озираючися. "Передо мною шумить Дніпро, за мною гори... куди завела ти мене, бабо!" "Я тебе не завела, а вивела; винесла на руках своїх із задушливого підвалу. Замкнула ключиком, щоб тобі не перепало від пана Данила".

"Де ж ключ?" сказала Катерина, позираючи на свій пояс. "Я його не бачу".

"Його відв'язав чоловік твій, подивитися на чаклуна, дитино моя".
"Подивитися?.. Бабо, я загинула!" скрикнула Катерина. "Хай бог милує нас від цього, дитино моя! Мовчи тільки, моя паняночко, ніхто ні про що не дізнається!"

"Він утік, проклятий антихрист. Ти чула, Катерино, він утік?" сказав пан Данило, підступаючи до дружини своєї. Очі метали вогонь; шабля, брязкаючи, тряслася на боку в нього. Помертвіла жінка.

"Його випустив хтось, мій любий чоловіче?" промовила вона тремтячи.

"Випустив, правда твоя; та випустив чорт. Глянь, замість нього, колода закута в залізо. Зробив же бог так, що чорт не боїться козачих лап! Коли б тільки думку про це мав у голові хоч один з моїх козаків, і я б дізнався... я б і кари йому не знайшов!"

"А коли б я?.." мимохіть промовила Катерина і злякано спинилася.

"Коли б ти надумала, тоді б ти не жінка мені була. Я б тебе зашив тоді у мішок і втопив би на самій середині Дніпра!.."

Дух захопило Катерині, і їй здалося, що волосся стало відділятися на голові її.

VIII

На прикордонній дорозі, у корчмі, зібралися ляхи і бенкетують уже два дні. Щось не мало всього наброду. Зійшлися, мабуть, на якийсь наїзд: у декого й мушкети є; дзенькають шпори; брязкають шаблі. Пани веселяться й хвастають, говорять про небувалі діла свої, глузують з православ'я, звать народ український своїми холопами, і поважно крутять вуса, і пихато, позадиравши голови, розкидаються на лавах. З ними разом і ксьондз. Тільки й ксьондз у них їм до пари: і зовні навіть не схожий на християнського попа. П'є й гуляє з ними і говорить нечестивим

язиком своїм соромітні речі. Нічим не поступається перед ними і челядь: позакидали назад рукави пошарпаних жупанів своїх і ходять козирем, мовби щось путнє. Грають у карти, б'ють картами один одного по носах. Набрали з собою чужих жінок. Галас, бійка!.. Пани скаженіють та бешкетують: хапають за бороду жида, малюють йому на нечестивому лобі хрест; стріляють у молодиць холостими зарядами і танцюють краков'як з нечестивим попом своїм. Не бувало такого неподобства на руській землі і від татар. Мабуть, їй уже бог призначив за гріхи терпіти таку наругу! Чути крізь суцільний содом, що говорять про задніпровський хутір пана Данила, про красуню дружину його... Не на добре діло зібралася ця згряя!

ІХ

Сидить пан Данило біля стола у своїй світлиці, підпершися ліктем, і думає. Сидить на лежанці пані Катерина і співає пісню.

"Щось сумно мені, дружино моя!" сказав пан Данило. "І голова болить у мене, і серце болить. Якось тяжко мені! Видно, десь недалеко вже ходить смерть моя".

"О, мій любий чоловіче! прихилися до мене головою своєю! Навіщо ти голубиш у себе такі чорні думки", подумала Катерина, та не посміла сказати. Гірко їй було, повинній голові, приймати чоловікову ласку.

"Слухай, дружино моя!" сказав Данило: "не кидай сина, коли мене не буде. Якщо ти кинеш його, не буде тобі від бога щастя на тому й на цьому світі. Тяжко буде гнити моїм кісткам у сирій землі; а ще тяжче буде душі моїй".

"Що ти кажеш, чоловіче мій! чи не ти глузував з нас, кволих жінок? а тепер сам говориш, як квола жінка. Тобі ще довго треба жити".

"Ні, Катерино, чує душа близьку смерть. Чогось сумно стає на світі. Часи лихі надходять. Ох, пам'ятаю, пам'ятаю я роки; їм, мабуть, не повернутися! Він був ще живий, честь і слава нашого війська, старий Конашевич! неначе перед очима моїми проходять тепер козацькі полки! — То був золотий час, Катерино! старий гетьман сидів на вороному коні. Виблискувала в руках булава; навколо сердюки[42]; з боків хвилювало червоне море запорожців. Став говорити гетьман — і все завмерло. Заплакав старий, як почав згадувати нам колишні діла й січі. Ех, коли б ти знала, Катерино, як рубалися ми тоді з турками! На голові моїй видно й досі шрам. Чотири кулі пролетіли в чотирьох місцях крізь мене. І жодна з ран не зажила зовсім. Скільки ми тоді набрали золота! Коштовні самоцвіти шапками черпали козаки. Яких коней, Катерино, коли б ти знала, яких коней ми тоді забрали! Ох, не воювати вже мені так! Здається, і не старий, і тілом дужий; а меч козацький випадає з рук, живу без діла, і сам не знаю, для чого живу. Порядку немає на Україні: полковники й осавули гризуться, як собаки, між собою. Немає старшої голови над усіма. Шляхетство наше перейняло польські звичаї, перебрало лукавість... продало душу, прийнявши унію.

Жидівство пригнічує бідний народ. О, час! час! минулий час! де ділися ви, літа мої? Піди, хлопче, у підвал, принеси мені кухоль меду! Вип'ю за колишню долю і за давні літа!"

"Чим будемо приймати гостей, пане? з лугового боку ідуть ляхи!" сказав, увійшовши в хату, Стецько.

"Знаю, чого ідуть вони", промовив Данило, підводячися з місця. "Сідлайте, мої вірні слуги, коней! одягайте зброю! шаблі наголо! не забудьте набрати й свинцевого толокна. З честю треба зустріти гостей!"

Та ще не встигли козаки сісти на коней і позаряджати мушкети, а вже ляхи, неначе опалий восени з дерева на землю лист, засіяли собою гору.

"Е, та тут є з ким позмагатися!" сказав Данило, позираючи на товстих панів, що поважно похитувалися спереду на конях, у золотій зброї. "Видно, ще раз доведеться нам погуляти на славу! Втішайся ж, козацька душе, в останній раз! Гуляйте, хлопці, прийшло наше свято!"

І пішла по горах веремія. І забенкетував бенкет: гуляють мечі; літають кулі; іржуть і тупотять коні. Від крику паморочиться голова; від диму сліпнуть очі. Усе змішалось. Та козак відчуває, де друг, де ворог; прошумить куля — падає завзятий вершник з коня; свисне шабля — котиться по землі голова, мимрячи язиком щось недоладне.

Та вирізняється з натовпу червоний верх козацької шапки пана Данила; впадає у вічі золотий пояс на синьому жупані; вихором в'ється грива вороного коня. Як птиця літає він там і там; вигукує і махає дамаською шаблею і рубає з правого і лівого плеча. Рубай, козаче! гуляй, козаче! розважай молодецьке серце; та не задивляйся на золоту зброю й жупани! топчи під ноги золото й коштовне каміння! Коли, козаче! гуляй, козаче! та оглянься назад: нечестиві ляхи підпалюють вже хати і женуть налякану худобу. І, як вихор, повернув пан Данило назад, і шапка з червоним верхом мелькає уже біля хат, і рідшає навколо нього натовп.

Не годину, не дві б'ються ляхи й козаки. Не багато залишилось тих і інших. Та не стомлюється пан Данило: збиває з сідла довгим списом своїм, топче баским конем піших, вже очищається двір, уже почали розбігатися ляхи; вже здирають козаки з убитих золоті жупани і багату зброю; вже пан Данило збирається в погоню, і глянув, щоб скликати своїх... та весь закипів від люті: він побачив Катерининоного батька. От він стоїть на горі і націлює на нього мушкет. Данило погнав коня прямо на нього... Козаче, на загибель їдеш!.. Мушкет гримить — і чаклун зник за горою. Тільки вірний Стецько бачив, як промайнув червоний одяг і дивна шапка. Захитався козак і впав на землю. Кинувся вірний слуга до свого пана — лежить пан його, простягнувшись на землі і закривши ясні очі. Червона кров закипіла на грудях. Та, видно, почув вірного слугу свого. Тихо розплющив очі; блиснув очима: "Прощай, Стецьку! скажи Катерині, щоб не кидала сина! Не кидайте і ви його, мої вірні слуги!" і стих.

Вилетіла козацька душа з дворянського тіла; посиніли уста. Спить козак непробудно.

Заридав вірний слуга і махає рукою Катерині: "Іди, пані, іди; підгуляв твій пан. Лежить він п'янісінький на сирій землі. Довго не витверезиться він!"

Сплеснула руками Катерина і повалилася, як сніп, на мертве тіло. "Чоловіче мій, чи це ти лежиш тут, закривши очі? устань, мій любий соколе, подай ручку свою! підведися! подивися хоч раз на свою Катерину, ворухни вустами, промов хоч одне слово!.. Та ти мовчиш, ти мовчиш, мій ясний пане! Ти посинів, як чорне море. Серце твоє не б'ється! Чому ти такий холодний, мій пане? мабуть, не гарячі мої сльози, несила їм зігріти тебе! Мабуть, не голосний мій плач, не розбудити ним тебе! Хто ж поведе тепер полки твої? Хто помчить на твоєму вороному коникові? гучно загукає і замахає шаблею перед козаками? Козаки, козаки! де честь і слава ваша. Лежить честь і слава ваша, склепивши очі, на сирій землі. Поховайте ж мене, поховайте разом із ним! засипте мені очі землею! надавіть мені кленові дошки на білі груди! Мені не потрібна більше краса моя!"

Плаче й побивається Катерина; а далина вся вкривається курявою: мчить старий осавул Горобець на допомогу.

Х

Чудовий Дніпро у тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться; ані прогримить. Дивишся, і не знаєш, іде чи не йде його велична широчінь, і здається, неначе увесь вилитий він із скла, і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, плине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини і опустити промені у холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах. Зеленокудрі! вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившись, дивляться у

них і не надивляться, і не намілюються світлим зраком[43] своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям. В середину ж Дніпра вони не сміють глянути: ніхто, крім сонця й блакитного неба, не дивиться в нього. Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засинає, і людина, і звір, і птах; а тільки бог величаво озирає небо і землю, і величаво струшує ризу. Від ризи сиплються зірки. Зірки горять і сяють над світом, і всі разом відбиваються у Дніпрі. Усіх їх держить Дніпро у темному лоні своєму. Жодна не втече від нього; хіба що згасне на небі. Чорний ліс, унизаний сонними воронами і в давнину розламані гори, нависнувши, силкуються закрити його хоч довгою тінню своєю — марно! Немає нічого на світі, що могло б прикрити Дніпро. Синій, синій ходить він плавним розливом, і серед ночі, як серед дня, видно його так далеко, як тільки бачити може людське око. Голублячись і пригортаючись ближче до берегів від нічного холоду, дає він по собі срібний струмінь; і струмінь спалахує, неначе смуга дамаської шаблі; а він, синій, знову заснув. Чудовий і тоді Дніпро, і немає ріки, рівної йому на світі! Коли ж підуть горами по небу сині хмари, чорний ліс хитається до кореня, дуби тріщать, і блискавка, зламуючись поміж хмарами, враз осяє весь світ — страшний тоді Дніпро! Водяні горби гримлять, б'ючись об гори, і з блиском та стогоном відбігають назад, і плачуть, і голосять вдалині. Так побивається стара козакова мати, виряджаючи свого сина у військо. Розгульний і бадьорий, їде він на вороному коні, узявшись в боки і по-молодецькому заламавши шапку; а вона, ридаючи, біжить за ним, хапає його за стремена, ловить вудила і ламає над ним руки і заливається гарячими сльозами.

Дико чорніють поміж розбурханими хвилями обгорілі пні й камені на березі, що видався в ріку. Б'ючися об берег, підіймається вгору і падає вниз причалюючий човен. Хто з козаків наслідився гуляти в човні, в той час, коли розгнівався старий Дніпро? Видно, йому не відомо, що він ковтає як мух людей.

Човен причалив, і вийшов з нього чаклун. Невеселий він; йому гірка тризна, яку справили козаки над убитим своїм паном. Немало

поплатилися ляхи: сорок чотири пани з усією зброєю й жупанами, та тридцять три холопи порубані на куски; а решту разом з кіньми загнали в полон, продати татарам.

По кам'яних сходах спустився він поміж обгорілими пеньками, вниз, де глибоко в землі викопана була у нього землянка. Тихо увійшов він, не рипнувши дверима, поставив на стіл, вкритий скатертиною, горщик, і став кидати довгими руками своїми якісь невідомі трави; узяв кухоль, зроблений з якогось дивного дерева, зачерпнув ним води і став лити, ворущачи губами і роблячи якісь заклинання. З'явилося рожеве світло в світлиці; і страшно було глянути тоді йому в обличчя. Воно здавалося кривавим, глибокі зморшки тільки чорніли на ньому, а очі були, як у вогні. Нечестивий грішник! вже й борода давно посивіла, і обличчя пооране зморшками, і висох увесь, а все ще творить безбожний умисел. Посеред хати попливла біла хмара, і щось схоже на радість блиснуло в обличчі його. Та чому ж раптом став він нерухомий, з роззявленим ротом, не сміючи поворухнутися, і чому волосся щетиною піднялося на його голові? У хмарі перед ним світилося чиєсь дивне обличчя. Непрохане, некликане з'явилося воно до нього в гості; що далі, вирізнялося більше і вступило в нього нерухомі очі. Риси його, брови, очі, губи, все незнайоме йому. Ніколи за все життя своє він його не бачив. І страшного, здається, в ньому мало: а непереборний жах охопив його. А незнайома дивна голова крізь хмару так само нерухомо дивилася на нього. Хмара вже й зникла; а невідомі риси ще ясніше визначилися і гострі очі не відривалися від нього. Чаклун увесь пополотнів. Диким, не своїм голосом скрикнув, перекинув горщик... Все зникло.

XI

Заспокойся, моя люба сестро!" говорив старий осавул Горобець. "Сни мало коли говорять правду".

"Приляж, сестро!" говорила молода його невістка. "Я покличу бабу, ворожку, проти неї ніяка сила не встоїть. Вона вилле переполох тобі".

"Нічого не бійся!" говорив син його, хапаючися за шаблю. "Ніхто тебе не скривдить". Похмуро, тьмяними очима, дивилася на всіх Катерина і не знаходила слів. "Я сама накликала на себе загибель. Я випустила його". Нарешті вона сказала: "Мені немає від нього спокою! От уже десять днів я у вас в Києві; а горя й на краплину не поменшало. Думала, буду хоч серед тиші вирощувати на помсту сина... Страшний, страшний привидився він мені у сні! Боронь боже і вам побачити його! Серце моє й досі б'ється. Я зарубаю твоє дитя, Катерино! кричав він, якщо не вийдеш за мене заміж..." і, заридавши, кинулася вона до колиски; а злякане дитя простягло ручки й кричало.

Кипів і лютився син осавула, почувши такі слова.

Розходився і сам осавул Горобець: "Нехай спробує він, окаянный антихрист, прийти сюди; знатиме, чи буває сила в руках старого козака. Бог бачить", говорив він, підводячи вгору прозорливі очі: "чи не летів я допомогти братові Данилові? Його свята воля! застав уже на холодній постелі, на якій багато, багато полягло козацького народу. Зате хіба не бучна була тризна по ньому? чи випустили хоч одного ляха живого? Заспокойся ж, моя дитино! Ніхто не посміє тебе скривдити, хіба ні мене не буде, ні мого сина".

Кінчивши слова свої, старий осавул підійшов до колиски, і дитя, побачивши на ремені в нього у срібній оправі червону люльку й гаман з блискучим кресалом, простягло до нього рученята і засміялося. "У батька піде", сказав старий осавул, знімаючи з себе люльку і віддаючи йому: "ще з колиски не встав, а вже думає курити люльку".

Тихо зітхнула Катерина і почала гойдати колиску. Умовилися перебути ніч разом, і трохи згодом поснули всі. Заснула й Катерина.

У дворі і в хаті все було тихо; не спали тільки козаки, що стояли на варті. Враз Катерина, скрикнувши, прокинулася, і за нею прокинулися всі. "Він убитий, він зарізаний!" кричала вона і кинулася до колиски. Усі

обступили колиску і, скам'янівши від страху, побачили, що в ній лежало неживе дитя. Жодного звуку не промовив ніхто з них, не знаючи, що й думати про нечуваний злочин.

XII

Далеко від Українського краю, проїхавши Польщу, проминувши і багатолюдне місто Лемберг[44], ідуть рядами високоверхі гори. Гора за горою, неначе кам'яними цепами, перекидають вони вправо і вліво землю і обковують її кам'яною товщею, щоб не просочилося шумне й буйне море.

Ідуть кам'яні пасма у Валахію[45] і в Седмиградську[46] область, і громадям застигли у вигляді підкови між галицьким і угорським народом. Немає таких гір у нашій країні. Погляд не зможе охопити їх; а на вершину деяких не ступала й нога людська. Дивний і вигляд їх: чи не зухвале море вибігло в бурю з широких берегів, підкинуло вихором збурені хвилі, і вони, скам'янівши, залишилися нерухомі в повітрі? Чи не обірвалися з неба важкі хмари і захарастили собою землю? бо й на них такий самий сірий колір, а біла вершина блищить і іскриться на сонці. Ще до Карпатських гір почуєш руську вимову, і за горами ще, де-не-де, обізветься начебто рідне слово; а там уже й віра не та, і мова не та. Живе не малолюдний народ угорський; їздить на конях, рубається і п'є не гірше за козака; а за кінну зброю та дорогі каптани не скупиться виймати з кишені червінці. Роздольні й великі є між горами озера. Як скло, непорушні вони і, як дзеркало, відбивають в собі голі вершини гір і зелені їх підшви.

Та хто серед ночі, сяють чи не сяють зорі, їде на величезному вороному коні? який богатир нелюдського зросту мчить під горами, над озерами, відсвічується з велетенським конем у непорушних водах, і велетенська тінь його страшно перебігає по горах? Блищать карбовані лати; на плечах спис; брязкає біля сідла шабля; шолом насунутий; вуси чорніють; очі заплющені; вії опущені — він спить. І, сонний, держить поводи, а за ним сидить на тому ж самому коні малятко паж[47], і теж

спить, і, сонний, держиться за богатиря. Хто він, куди, чого їде? — хто його знає. Не день, не два вже він переїжджає гори. Блисне день, зійде сонце, його не видно; зрідка тільки помічали верховинці, що по горах миготить чиясь довга тінь, а небо ясне, і хмаринка не пройде по ньому. Тільки ж ніч нашле темряву, знову його видно, і відбивається в озерах, і за ним, тремтячи, мчить тінь його. Вже проїхав багато він гір і з'їхав на Криван. За гору цю немає вищої між Карпатом: як цар височить вона над іншими. Тут зупинився кінь і вершник, і ще глибше поринув він у сон, і хмари, спустившись, закрили його.

XIII

Тс... тихо, бабо! не стукай так, дитя моє заснуло. Довго кричав син мій, тепер спить. Я піду в ліс, бабо! Та чого ж ти так дивишся на мене? ти страшна: у тебе з очей витягаються залізні кліщі... ух, які довгі! і горять, як вогонь! Ти, мабуть, відьма! О, якщо ти відьма, то щезни звідси! ти вкрадеш мого сина. Який дурний той осавул: він думає, мені весело жити в Києві; ні, тут і чоловік мій, і син; хто ж буде доглядати хати? я вийшла так тихо, що й кіт, і собака не почув. Ти хочеш, бабо, стати молодою — це зовсім не важко: треба танцювати тільки; дивися, як я танцюю..." і, промовивши такі безладні слова, вже кружляла Катерина, безумно озираючися навколо і взявшись руками у боки. З вереском притупувала вона ногами; без міри, без такту дзвеніли її срібні підкови. Незаплетені чорні коси металися по білій шиї. Як птиця, не зупиняючися, літала вона, розмахуючи руками і киваючи головою, і здавалося, що збезсилівши, або впаде на землю, або вилетить геть із світу.

Сумно стояла стара няня, і слізьми налилися її глибокі зморшки важкий камінь лежав на серці у вірних хлопців, що дивилися на свою пані. Вже зовсім ослабіла вона і ліниво тупала ногами на одному місці, думаючи, що танцює горлицю. "А в мене намисто є, парубки!" сказала вона нарешті, зупинившись: "а у вас немає!..

Де чоловік мій?" скрикнула вона раптом, вихопивши з-за пояса турецький кинджал. "О! це не такий ніж, якого треба". При цьому і

сльози і туга з'явилися у неї на обличчі. "У батька мого далеко є серце, він не дістане до нього. У нього серце із заліза куте. Йому скувала одна відьма на пекельному вогні. Чого ж не йде батько мій? хіба він не знає, що час заколоти його? Видно, він хоче, щоб я сама прийшла..." і не докінчивши, дивно засміялася. "Мені спала на думку кумедна історія: я згадала, як ховали мого чоловіка. Адже його живого поховали... який сміх брав мене... слухайте! слухайте!" і, замість слів, почала вона співати пісню:

Біжить візок кривавенький,

У тім візку козак лежить,

Постріляний, порубаний.

В правій руці дротик держить,

З того дроту крівця біжить.

Біжить ріка кривавая.

Над річкою явір стоїть.

Над явором ворон кричє.

За козаком мати плаче.

Не плач, мати, не журися!

Бо вже твій син оженився.

Та взяв жінку паняночку,

В чистім полі земляночку,

І без дверець, без віконець.

Та вже пісні вийшов кінець.

Танцювала риба з раком...

А хто мене не полюбить, трясця його матері!

Так змішувалися у неї всі пісні. Уже день і два живе вона в своїй хаті і не хоче слухати про Київ, і не молиться, і тікає від людей; і з ранку до пізнього вечора бродить по темних дібровах. Гостре гілля дряпає біле лице й плечі; вітер шарпає розплетені коси; давнє листя шумить під ногами її — ні на що не дивиться вона. В час, коли вечірня зоря гасне, ще не з'являються зірки, не горить місяць, а вже страшно ходити в лісі, на дерева видираються і хапаються за сучки нехрещені діти, ридають, регочуть, котяться клубком по дорогах і в широкій кропиві; з Дніпрових хвиль вибігають зграйками дівчата, що загубили свої душі; волосся ллється із зеленої голови на плечі, вода лунко дзюрчить, стікаючи з довгого волосся на землю, і діва світиться крізь воду немов крізь скляну сорочку; уста дивно посміхаються, щоки палають, очі виманюють душу... вона згоріла б від кохання, вона зацілувала б... Тікай! хрещений чоловіче! уста її — лід, постіль — холодна вода; вона залоскоче тебе і затягне в ріку. Катерина не дивиться ні на кого, не боїться, безумна, русалок, бігає пізно з ножем своїм і шукає батька.

Раннього ранку приїхав якийсь гість, ставний з себе, в червоному жупані, і розпитує про пана Данила; чує все, витирає рукавом заплакані очі й знизує плечима. Він, мовляв, воював разом з покійним Бурульбашем; разом рубалися вони з кримцями й турками, та чи ж чекав він, щоб такий був кінець Данила? Розповідає ще гість про багато що інше і хоче бачити пані Катерину.

Катерина спочатку не слухала нічого, що говорив гість; наостанку стала, як розумна, прислухатися до його мови. Він розповів про те, як вони жили разом з Данилом, наче брат з братом; як сховалися раз під греблею від кримців... Катерина все слухала і не спускала з нього очей.

"Вона прийде до пам'яті", думали хлопці, дивлячись на неї. "Цей гість вилікує її! вона вже слухає, як розумна!"

Гість почав розповідати тимчасом, як пан Данило під час щирої розмови сказав йому: "Дивися, брате Копряне, коли волею божою не буде мене на світі, візьми до себе жінку, і хай вона буде твоєю дружиною..."

Страшно втупила в нього очі Катерина. "А!" скрикнула вона: "це він! це батько!" і кинулася на нього з ножем.

Довго боровся той, намагаючися вирвати у неї ніж. Нарешті вирвав, замахнувся — і сталася страшна річ: батько убив безумну дочку свою.

Вражені козаки кинулися були на нього; та чаклун уже встиг скочити на коня і зник з очей.

XIV

За Києвом з'явилося небачене чудо. Усі пани й гетьмани зібралися дивуватися з цього чуда: раптом стало видно далеко у всі кінці світу. Вдалині засинів Лиман, за Лиманом розливалось Чорне море. Бувалі люди впізнали й Крим, що горою підносився з моря, і болотяний Сиваш. Ліворуч видно було землю Галицьку.

"А то що таке?" розпитував народ, що тут зібрався, старих людей, показуючи на далеко бовваніючі на небі і більше схожі на хмари сірі й білі верхи.

"То Карпатські гори!" говорили старі люди: "між ними є такі, з яких вік не сходить сніг; а хмари пристають і ночують там".

Тут з'явилося нове диво: хмари злетіли з найвищої гори, і на вершині її з'явився при всій рицарській зброї вершник на коні з заплющеними очима, і його було так видно, неначе стояв він поблизу.

Тут, між здивованим і наляканим народом, один скочив на коня і, дико озираючися навколо, неначе шукаючи очима, чи не женеться хто за ним, поспішно, з усієї сили погнав коня свого. То був чаклун. Чого ж так перелякався він? З страхом придивившись до дивного рицаря, впізнав він у ньому те саме обличчя, що незване привиділося йому, коли він чаклував. Сам не міг він зрозуміти, чому так злякався, коли його побачив, і, боязко озираючися, мчав він на коні, поки не застав його вечір і не виглянули зірки. Тут повернув він додому, може, розпитати нечисту силу, що значить таке диво. Вже хотів він був перескочити з конем через вузьку ріку, що виступила рукавом серед дороги, як враз кінь на всьому скаку спинився, повернув до нього морду, і, о диво, засміявся! білі зуби страшно блиснули двома рядами у мороці. Стало дибом волосся на голові в чаклуна. Дико закричав він і заплакав, як навіжений, і погнав коня прямо до Києва, йому ввижалося, що все з усіх боків бігло ловити його: дерева, обступивши темним лісом, і неначе живі, киваючи чорними бородами і витягаючи довге гілля, силкувалися задушити його; здавалося, що зірки бігли поперед нього, показуючи всім на грішника; сама дорога, здавалося, мчала по слідах його.

У розпачі чаклун летів до Києва до святих місць.

XV

Самотньо сидів у своїй печері перед лампадою схимник і не зводив очей зі святої книги. Вже багато літ, як він зачинився у своїй печері. Вже зробив собі і дощану труну, в якій лягав спати замість ліжка. Закрив святий старець свою книгу і став молитися... Раптом ускочив чоловік

дивний і страшний з себе. Вперше здивувався святий схимник і відступив, побачивши такого чоловіка. Ввесь тремтів він, як осиковий лист; очі дико косилися; страшний вогонь лякливо сипався з очей; дрож проймав від потворного його обличчя.

"Отче! молися! молися!" закричав він у розпачі: "молися за пропащу душу!" і упав на землю.

Святий схимник перехрестився, дістав книгу, розгорнув і з жахом відступив назад, випустивши книгу: "Ні, нечуваний грішнику! немає тобі прощення! тікай звідси! не можу молитися за тебе!"

"Ні?" закричав, як безумний, грішник.

"Дивися: святі букви у книзі налилися кров'ю. Ще ніколи в світі не було такого грішника!"

"Отче, ти смієшся з мене!"

"Іди, окаянный грішнику! не сміюся я з тебе. Страх бере мене. Не добре бути людині з тобою разом!"

"Ні! ні, ти смієшся, не говори... я бачу, як розтягся рот твій: от біліють рядами твої старі зуби!.."

І, як скажений, кинувся він і убив святого схимника.

Щось тяжко застогнало, і стогін пролетів через поле і ліс. Із-за лісу піднялися худі, сухі руки з довгими кігтями; затряслися і зникли.

І вже ні страху, нічого не відчував він. Усе здається йому якимось невиразним. У вухах шумить, у голові шумить, мов від хмелю, і все, що не є перед очима, вкривається, неначе павутиною. Скочивши на коня, поїхав

він прямо до Канева, думаючи звідти через Черкаси попрямувати до татар прямо в Крим, сам не знаючи для чого... їде він уже день, другий, а Канева все нема. Шлях той самий; час йому б уже давно з'явитися, та Канева не видно. Вдалині заблищали маківки церков. Та це не Канів, а Шумськ. Здивувався чаклун, побачивши, що він заїхав зовсім в інший бік. Погнав коня назад до Києва, і через день з'явилося місто; та не Київ, а Галич, місто, яке ще далі від Києва, ніж Шумськ, і вже недалеко від угорців. Не знаючи, що робити, повернув він коня знову назад, та відчуває знову, що їде в протилежний бік і все вперед. Ніхто на світі не міг би розповісти, що було на душі у чаклуна; а коли б він заглянув і побачив, що в ній діялося, то вже не досипав би він ночей і не засміявся б ніколи. То була не злість, не страх і не люта досада. Немає такого слова на світі, яким можна було б його назвати, його палило, пекло, йому хотілося б увесь світ витоптати конем своїм, узяти всю землю від Києва до Галича з людьми, з усім, і потопити її в Чорному морі. Та не від злоби хотілося йому це зробити; ні, сам він не знав від чого. Ввесь здригнувся він, коли вже з'явилися близько перед ним Карпатські гори і високий Криван, що наклав своє тім'я, неначе шапкою, сірою хмарою; а кінь усе мчав і вже летів по горах. Хмари враз зникли, і перед ним з'явився у страшній величі вершник. Він силкувався спинитися; міцно натягав вудила; дико іржав кінь, підіймаючи гриву, і мчав до лицаря. Тут здалося чаклунові, що все в ньому завмерло, що нерухомий вершник ворушиться, і враз розплющив свої очі; побачив чаклуна, що мчав до нього, і засміявся. Як грім, розсипався дикий сміх по горах і залунав у серці чаклуна, потрясши все, що було всередині його. Йому здавалося, ніби хтось сильний вліз у нього і ходив всередині його і бив молотами по серцю, по жилах... так страшно відбився у ньому той сміх!

Ухопив вершник страшною рукою чаклуна і підняв його в повітря. Умить помер чаклун і розплющив після смерті очі. Та вже був мрець і дивився, як мрець. Так страшно не дивиться ні живий, ні воскреслий. Поводив він навколо мертвими очима і побачив мерців, що піднялися від Києва і від землі Галицької, і від Карпата, як дві краплі води схожих обличчям на нього.

Бліді, бліді, один за одного вищий, один за одного кощавіший, стали вони навколо вершника, що держав у руках страшну здобич. Ще раз засміявся лицар і кинув його в безодню, і всі мерці скочили в безодню, підхопили мерця і вп'ялися в нього своїми зубами. Ще один, з усіх найвищий, з усіх найстрашніший, хотів підвестися з землі; та не міг, не мав сили цього зробити, такий великий виріс він у землі; а коли б підвівся, то перекинув би і Карпат, і Седмиградську, і Турецьку землю; трохи тільки ворухнувся він, і затрусилася від нього вся земля. І багато поперекидалося скрізь хат. І багато подавило народу. Чути часто по Карпату свист, мов тисяча млинів шумить колесами на воді. То, в безвихідній безодні, якої не бачила ще жодна людина, боячись проходити поблизу, мерці гризуть мерця. Частенько було по всьому світові, що земля тряслася від краю і до краю; то від того буває, міркують письменні люди, що є десь поблизу моря гора, з якої вихоплюється полум'я і течуть палаючі ріки. Та старі, що живуть і в Угорщині, і в Галицькій землі, краще знають це й кажуть: що то хоче підвестися великий, великий мрець, що виріс в землі, і трясє землю.

XVI

У місті Глухові зібрався народ біля старого бандуриста, і вже з годину слухав, як сліпець грав на бандурі. Ще таких чудових пісень і так добре не співав жодний бандурист. Спочатку повів він про колишню гетьманщину за Сагайдачного і Хмельницького. Тоді інші були часи: козаки були в славі; топтали ногами ворогів, і ніхто не наважувався посміятися з них. Співав і веселі пісні дід і звертав свої очі на народ, мов видющий; а пальці, з приробленими до них костями, літали, як муха, по струнах, і, здавалося, струни самі грали; а навколо народ, старі люди, похиливши голови, а молоді, підвівши очі на діда, не сміли й шептатися між собою.

"Стривайте", сказав дід: "я вам заспіваю про одно давнє діло". Народ збився ще тісніше, і сліпець заспівав:

"За пана Степана, князя Седмиградського, був князь Седмиградський королем і в ляхів, жили два козаки: Іван та Петро. Жили вони так, як брат з братом. "Дивися, Іване, все, що здобудеш — все пополам. Коли кому радість — радість і другому; коли кому горе — горе й обом; коли кому здобич, пополам здобич; коли хто в полон потрапить — другий спродай усе і дай викуп, а коли ні, сам іди в полон". І правда, все, що б не діставали козаки, все ділили пополам; чи забирали чужу худобу, чи коней, все ділили пополам.

"Воював король Степан з турчином. Уже три тижні воює він з турчином, а все не може його вигнати. А в турчина був паша[48]такий, що сам з десятьма яничарами[49] міг порубати цілий полк.

От оголосив король Степан, що коли знайдеться сміливець і приведе до нього того пашу живого чи мертвого, заплатить йому одному стільки, скільки одержує все військо. "Ходімо, брате, ловити пашу!" сказав брат Іван Петрові. І поїхали козаки, один в один бік, другий в інший.

"Чи піймав, чи не піймав Петро, а вже Іван веде пашу арканом за шию до самого короля. "Бравий молодець!" сказав король Степан і наказав заплатити одному йому стільки грошей, скільки одержує все військо; і наказав одрізати йому землі там, де він надумає собі, і дати худоби, скільки схоче. Як одержав Іван нагороду від короля, того ж дня розділив усе нарівно між собою і Петром. Узяв Петро половину королівської нагороди, та не міг стерпіти того, що Іван одержав таку честь від короля, і затаїв глибоко в душі помсту.

"їхали обидва лицарі на подаровану королем землю за Карпат. Посадив козак Іван з собою на коня свого сина, прив'язавши його до себе. Вже смеркло — вони все їдуть. Малий заснув, став дрімати і сам Іван. Не дрімай, козаче, у горах дороги небезпечні!.. Та в козака такий кінь, що сам скрізь знає дорогу, не спіткнеться і не оступиться. Є між горами провалля, у проваллі дна ніхто не бачив; скільки від землі до неба, стільки до дна того провалля. Понад самим проваллям дорога — два чоловіки ще можуть проїхати, а троє нізащо. Став обережно ступати

кінь з дрімаючим козаком. Поряд їхав Петро, увесь тремтів і затаїв дух від радості. Оглянувся і штовхнув побратима в провалля. І кінь з козаком і хлопчиком полетів у провалля.

"Ухопився ж, одначе, козак за гілляку, і тільки сам кінь полетів на дно. Став він видиратися, з сином за плечима, вгору; трохи вже не доліз, підвів очі і побачив, що Петро наставив списа, щоб штовхнути його назад. "Боже ти мій, праведний, краще б мені не підводити очей, ніж бачити, як рідний брат наставляє списа, штовхнути мене назад. Брате мій любий! коли мене списом, якщо вже мені так написано на роду, та візьми сина! чим безневинне дитя винувате, щоб йому загинути такою лютою смертю?" Засміявся Петро і штовхнув його списом, і козак з хлопчиком полетів на дно. Забрав собі Петро все добро і став жити, як паша. Табунів ні в кого таких не було, як у Петра. Овець та баранів ніде стільки не було. І помер Петро.

"Як помер Петро, покликав бог душі обох братів, Петра й Івана, на суд. "Великий грішник цей чоловік!" сказав бог. "Іване! не зможу я вибрати скоро йому кари; вибери ти сам йому кару!" Довго думав Іван, вигадуючи кару, і нарешті сказав: "Велику кривду вчинив мені цей чоловік: зрадив свого брата, як Іуда, і позбавив мене чесного мого роду і потомства на землі. А людина без чесного роду й потомства, як хлібне зерно, кинуте в землю і загине марно в землі. Сходу немає — ніхто не знатиме, що кинуте було насіння.

"Зроби ж, боже, так, щоб усе потомство його не мало на землі щастя! щоб останній в роду був такий злочинець, якого ще не бувало на світі! І від кожного його злочину щоб діди й прадіди його не знайшли б спокою в трунах, і, терплячи муку, незнану на світі, підіймалися б з могил! А Іуда Петро щоб не мав сили підвестися, і від того терпів би муку ще тяжчу; і їв би, як скажений, землю, і корчився б під землею!

"І коли прийде час змірити злочини того чоловіка, підійми мене, боже, з того провалля на коні на найвищу гору, і хай прийде він до мене, і кину я його з тієї гори у найглибше провалля, і всі мерці, його діди й прадіди,

де б не жили за життя, щоб усі потяглися з різних кінців землі гризти його за ті муки, що він завдавав їм, і вічно б його гризли, і повеселився б я, дивлячися на його муки! А Іуда Петро щоб не міг підвестися з землі, щоб поривався гризти й собі, та гриз би самого себе, а кістки його росли б чим далі, більші, щоб через те ще сильнішим ставав його біль. Та мука буде для нього найстрашніша: для людини бо немає більшої муки, як хотіти помститися і не могли помститися".

"Страшну кару ти вигадав, чоловіче!" сказав бог. "Хай буде все так, як ти сказав, але й ти сиди вічно там на коні своєму, і не буде тобі царства небесного, доки ти будеш сидіти там на коні своєму!" І те все так збулося, як було сказано: і донині стоїть на Карпаті на коні дивний лицар, і бачить, як у бездонному проваллі гризуть мерця мерці, і чує, як мрець, що лежить під землею, росте, гризе в страшних муках свої кістки і страшно стрясає всією землею..."

Уже сліпець скінчив свою пісню; уже знову став перебирати струни; уже почав співати смішні приказки про Хому та Ярему, про Скляра Стокозу... та старі й малі все ще не могли опам'ятатися і довго стояли, похиливши голови, думаючи про страшну подію, що трапилася в давнину.